

EKONOMICZNE I POLITYCZNE PRZESŁANKI STOSUNKÓW GOSPODARCZYCH MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM

I. WSTĘP

Stosunki gospodarcze między poszczególnymi państwami, a także — jak to coraz wyraźniej widać w czasach nam współczesnych — między różnymi ugrupowaniami krajów integrujących się, są z jednej strony — rezultatem działania tych czynników rozwoju ekonomicznego, które sprzyjają kształtowaniu się najkorzystniejszego międzynarodowego podziału pracy, z drugiej zaś — wynikiem tworzenia się specyficznych uwarunkowań politycznych w sferze międzynarodowej.

Międzynarodowy podział pracy, a tym samym i międzynarodowe stosunki gospodarcze przechodzą coraz bardziej z płaszczyzny wymiany wyrobów gotowych na szeroką płaszczyznę technologii i produkcji, rozciągając tym samym proces współpracy gospodarczej w czasie. Fakt ten stawia międzynarodową współpracę gospodarczą w obliczu zupełnie nowych wymogów instytucjonalno-organizacyjnych i polityczno-ekonomicznych. Nadaje to międzynarodowym stosunkom gospodarczym swoiste piętno polityczne, wyrażające się w coraz większej roli, jaką w ich realizacji odgrywa państwo. Specjalnego charakteru politycznego stosunki te nabierają w przypadku, gdy obejmują państwa o różnych ustrojach, co wyraziście uwidacznia się na gruncie europejskim. Specyfika tutejszych stosunków gospodarczych znajduje swe odbicie także w terminologii, w której określenie relacji Wschód-Zachód zdobywa coraz pocześniejsze miejsce. Pojęcie stosunków gospodarczych między Wschodem a Zachodem obejmuje przy tym nie tylko te szczególne zjawiska, które wynikają z różnic ustrojowo-politycznych partnerów takiej współpracy, ale odnosi się także do jej specyficznych form. Najbardziej znamienne w tej dziedzinie jest to, że stosunki gospodarcze między Wschodem a Zachodem coraz bardziej przybierają formę stosunków między różnymi międzynarodowymi organizacjami integracyjnymi. W sumie, powiązania gospodarcze cechują się współcześnie nie tylko specyficznym dualizmem czynników ekonomicznych i politycznych, ale i tak znamionym dla naszych czasów dualizmem ustrojowym partnerów tych międzynarodowych stosunków gospodarczych. Szczególnie wyraziście cechy te występują w sferze międzynarodowej integracji gospodarczej, która jest jednym z najbardziej charakterystycznych przejawów rozwoju gospodarczego Europy. Oba podstawowe składniki tych procesów, a więc czynniki ekonomiczne i polityczne, są przedmiotem poniższych rozważań.

1 Przegląd Zachodni

II. ROLA CZYNNIKÓW EKONOMICZNYCH W KSZTAŁTOWANIU WSPÓŁCZESNEJ MIĘDZYNARODOWEJ WSPÓŁPRACY GOSPODARCZEJ

1. Międzynarodowa komplementarność ekonomiczna

Międzynarodowa wymiana gospodarcza przeżywa w latach powojennych — po fali tendencji autarkicznych w okresie międzywojennym — swój renesans i rozwój. Zwiększanie wymiany i rozszerzanie międzynarodowej współpracy gospodarczej stało się powszechnie akceptowanym postulatem współczesnego życia międzynarodowego. Sprzyja i pobudza ją dynamiczny postęp techniczny ostatnich dziesiętności lat, stale podnoszący efektywność produkcji, a wymagający coraz większej specjalizacji i podziału pracy, co z kolei osiąga się głównie poprzez intensyfikację wymiany międzynarodowej. Sprzyja jej także terytorialne rozszerzanie się metod produkcji przemysłowej i postępu technicznego w świecie, wprowadzając ciągle w główny nurt międzynarodowych stosunków gospodarczych nowych kontrahentów, pozostających dotychczas na peryferiach postępu ekonomicznego, których produkcja i dochody — dzięki industrializacji — wzrastają coraz dynamiczniej.

Między poziomem rozwoju gospodarczego a udziałem w korzyściach, jakie oferuje wymiana międzynarodowa, istnieje bowiem ścisła współzależność. Statystyki handlu światowego wykazują, że wyższemu poziomowi rozwoju gospodarczego odpowiada z reguły większy udział w obrotach międzynarodowych. Zjawisko to odzwierciedlają długofalowe przemiany zachodzące w strukturze handlu międzynarodowego, w którym coraz bardziej poczesne miejsce zajmują wyroby przemysłowe, spychając na dalsze pozycje środki żywności i surowce. I tak np. w latach 1878 - 1880 surowce i środki żywności stanowiły jeszcze 63,5% obrotów światowych¹. W latach dwudziestych bieżącego stulecia udział ten spadł do 48%, a w latach sześćdziesiątych obniżył się do około 34%². Dominującą pozycję w obrotach światowych zajęły wyroby przemysłowe.

TABELA I

Zmiany w strukturze światowego eksportu

	1958	1963	1969
Środki żywności i używki	19,4	17,8	13,5
Surowce i materiały energetyczne	26,9	24,5	20,1
Wyroby przemysłowe	53,7	57,7	66,4

¹ Źródło: „Monthly Bulletin of Statistics”, UN — różne zeszyty.

¹ T. Łychowski, *Zagadnienia obrotu międzynarodowego*, Warszawa 1954, s. 103.

² A. J. Brown, *Introduction to the World Economy*. London 1959, s. 155.

W konsekwencji wymiana międzynarodowa objęła faktycznie tylko kraje gospodarczo rozwinięte. Aktualnie ponad 4/5 obrotów świata kapitalistycznego skupia się w obrębie krajów rozwiniętych, gdy na obszary zamieszkałe przez 2/3 ludności globu ziemskiego, głównie na kraje Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej, nie przypada nawet 1/5 obrotów międzynarodowych³.

Efektywne rozszerzenie współpracy międzynarodowej na rejony, które dotychczas uczestniczą w niej tylko marginalnie, musi więc wiązać się z przełamaniem zacofania ekonomicznego i stworzeniem na tych obszarach takich warunków społeczno-gospodarczych, które zapewniłyby im stały wzrost gospodarczy. Sam rozwój ekonomiczny jest zatem głównym czynnikiem budowy podstaw dla rozszerzania międzynarodowej współpracy gospodarczej. Z reguły też korzyści z niej płynące są tym większe, im wyższy jest poziom rozwoju gospodarczego partnerów takiej współpracy.

Istnieje także specyficzna zależność między przestrzenno-demograficzną wielkością państwa a jego powiązaniami międzynarodowymi i rolą, jaką w nich odgrywa. Doświadczenie wykazuje, że im mniejszy kraj, tym większa jego zależność i gotowość do nawiązywania międzynarodowej współpracy gospodarczej. I odwrotnie, kraje dysponujące dużym rynkiem wewnętrznym — jak np. USA czy ZSRR — są w mniejszym stopniu uzależnione od międzynarodowych powiązań gospodarczych, choć ich udział i globalne obroty międzynarodowe — ze względu na wielkość gospodarki narodowej — są z reguły wysokie. Tę współzależność ilustruje tabela II, zestawiająca głównych eksporterów współczesnego świata.

Zależność międzynarodowej współpracy gospodarczej od osiągniętego poziomu rozwoju ekonomicznego nazwać można „międzynarodową komplementarnością ekonomiczną”. Różni się ona od pojęcia „komplementarności wymiany międzynarodowej”, jakie dominoowało w pierwszej fazie rozwoju przemysłu ubiegłego stulecia, kiedy to za komplementarne uważano z jednej strony kraje wytwarzające środki żywnościowe i surowce, z drugiej zaś kraje produkujące wyroby przemys-

³ Udział krajów rozwiniętych i słabo rozwiniętych gospodarczo w eksporcie świata kapitalistycznego (w %)

	1938 ^a	1953	1955	1960	1963	1965	1970
Kraje rozwinięte gospodarczo ^b	75	72	75	76	77	78,5	81,5
Kraje słabo rozwinięte ^c	25	28	27	24	23	21,5	18,5

^a Bez krajów Europy wschodniej i Chin. ^b Ameryka Północna, Europa zachodnia, Japonia, Australia, Nowa Zelandia i Afryka Południowa. ^c Reszta świata kapitalistycznego.

Źródło: *Statistical Yearbook 1961*, s. 411; „Monthly Bulletin of Statistics”, January 1966, s. 97; April 1971, s. 110.

TABELA II

Kwoty eksportowe i wartość wywozu głównych eksporterów świata w 1969 r.

Kraj	Kwota eksportowa	Wartość eksportu w dolarach
USA	5	37 444
NRF	25	29 052
Wielka Brytania	20	16 894
Japonia	12	15 990
Francja	14	14 748
Kanada	25	13 754
Włochy	18	11 729
ZSRR	2	11 655
Belgia-Luksemburg	54	10 065
Holandia	43	9 965
Szwecja	23	5 695
Szwajcaria	34	4 625
NRD	33	4 153
Polska	18	3 320

Źródło: „Monthly Bulletin of Statistics”, UN — różne zeszyty.

słowe. Obecnie taki tradycyjny układ ma charakter wyraźnie niekomplementarny i prowadzi do stagnacji wzajemnych stosunków gospodarczych. Wykazuje on zresztą tendencje spadkowe.

2. Wzrost międzynarodowej komplementarności ekonomicznej krajów socjalistycznych

Na podstawie nakreślonych powyżej prawidłowości rozwojowych można sformułować pierwszy ważny wniosek, dotyczący perspektyw kształtowania się stosunków gospodarczych między Europą wschodnią i zachodnią. Przedwojenny układ sił ekonomicznych między tymi dwoma regionami odpowiadał typowi stosunków gospodarczych wiążących kraje przemysłowe — z jednej i rolniczo-surowcowe — z drugiej strony. Tym samym zawierał w sobie — z punktu widzenia współczesnych tendencji — załączki wewnętrznej stagnacji. Ogromny rozwój gospodarczy, jaki stał się udziałem państw wschodnioeuropejskich, które oparły swój system gospodarki na zasadach socjalistycznych, zmienił nieodwracalnie charakter tego układu.

W okresie międzywojennym cały ten obszar można było jeszcze zaliczyć do kategorii gospodarczo zacofanych. Udział Związku Radzieckiego — zamieszkiwanego w 1929 r. przez 6% ludności globu — w dochodzie światowym wynosił wtedy zaledwie 2,9%. Inne kraje tego regionu, które po 1945 r. oparły swą gospodarkę na zasadach socjalistycznych, skupiały w tymże 1929 r. 3,7% ludności świata, a zaledwie 1,5% światowo-

wego dochodu. Równie marginalne były obroty handlowe⁴. W stosunkowo niewielkim stopniu opierały się one na wzajemnej wymianie krajów Europy wschodniej, kierując się głównie do przemysłowych państw zachodnioeuropejskich. Struktura handlowa odpowiadała rolniczo-surowcowemu charakterowi struktury gospodarczej tych krajów. W eksporcie dominowały surowce i żywność, na import natomiast składały się przede wszystkim gotowe wyroby przemysłowe, przy nikłym udziale maszyn i sprzętu inwestycyjnego⁵. Wyjątek stanowiła w tej dziedzinie Czechosłowacja, jako kraj względnie wysoko zindustrializowany, w eksporcie którego wyroby przemysłowe stanowiły w 1937 r. aż 72%.

Regionalna struktura handlu zagranicznego krajów Europy wschodniej odzwierciedla przy tym silną dominację ekonomiczną przedwojennych Niemiec na tych obszarach⁶. Wielkie zniszczenia wojenne w tej części Europy umniejszyły jeszcze i tak już szczupłe zasoby produkcyjne. Przełom dokonał się dopiero po 1945 r., gdy szereg krajów Europy wschodniej oparło swój rozwój na zasadach ustroju socjalistycznego. Już w 1950 r. produkcja przemysłowa ZSRR była 2,5 raza, a innych kra-

⁴ Międzynarodowe obroty handlowe w mln dol. w 1925 r.

	mln dol.	%
Świat	61 738	100,00
ZSRR	687	1,75
Bułgaria	94	0,15
Rumunia	268	0,46
Polska	549	0,89
Węgry	173	0,28

Źródło: *League of Nations. Memorandum on Balance of Payment and Foreign Trade Balances 1911 - 1925*, Vol. 1 Geneva 1926, s. 133.

⁵ Por. *World Economic Survey 1955*, Ch. 3, United Nations, s. 120.

⁶ Udział Niemiec (łącznie z Austrią) w handlu zagranicznym krajów Europy wschodniej.

Rok	Bułgaria		Czechosłowacja		Węgry		Polska		Rumunia		Jugosławia	
	imp.	eks.	imp.	eks.	imp.	eks.	imp.	eks.	imp.	eks.	imp.	eks.
1922	29,9	21,5	35,7	40,8	45,5	47,3	47,2	60,5	35,7	13,0	36,1	31,4
1929	29,3	39,1	28,0	39,3	36,6	38,1	32,0	43,0	37,2	31,2	31,9	33,2
1937	58,2	47,1	19,7	31,0	44,2	41,0	19,1	19,4	35,4	26,0	42,7	35,2

Źródło: Z. Jordan, *Oder-Neisse Line. A Study of the Political, Economic and European Significance of Poland's Western Frontier*. London 1952, s. 90.

jów socjalistycznych Europy wschodniej od 1,1 do 2,5 raza wyższa niż przed wojną⁷.

Było to początkiem rozwoju, w wyniku którego nie tylko przeobraziła się w sposób zasadniczy struktura ekonomiczna tych krajów, ale równocześnie zajęły one zupełnie nowe miejsce w gospodarce europejskiej i światowej.

W dwudziestoleciu 1950 - 1969 przeciętne roczne tempo wzrostu dochodu narodowego wynosiło w europejskich krajach RWPG — 7,9%, w EWG — 4,9%, a w krajach EFTA — 4,9%. Pewniejszym jednak wskaźnikiem prównawczym jest wzrost produkcji przemysłowej nie tylko dlatego, że jest ona głównym czynnikiem procesów rozwoju gospodarczego, ale i ze względu na różne metody obliczania dochodu narodowego w krajach kapitalistycznych i socjalistycznych. Odpowiednie wskaźniki przeciętnego wzrostu produkcji przemysłowej wynosiły: dla krajów RWPG — 10,2%, dla EWG — 6,5%, a dla krajów EFTA — 5%⁸. Dokonując takiego zestawienia trzeba wszak pamiętać, że państwa Europy wschodniej startowały ze znacznie niższego poziomu rozwoju, w związku z czym różnice w dochodzie na głowę ludności między Europą zachodnią a wschodnią są — mimo wskazanych osiągnięć — znaczne i ich zmniejszenie będzie wymagało jeszcze pewnego okresu czasu. To bardzo wysokie tempo uprzemysławiania znalazło swe odbicie w szybkim wzroście udziału krajów socjalistycznych w światowej produkcji przemysłowej; udział ten wzrósł z 18% w 1950 r. do 30% w 1963 i 33% w 1969 r.⁹

3. Pozycja krajów socjalistycznych w handlu międzynarodowym

Te same czynniki sprawiły, że zahamowany został nieunikniony w dawnych warunkach spadek znaczenia krajów Europy wschodniej w międzynarodowych obrotach handlowych, a rozpoczął się wzrost ich

⁷ Wskaźnik produkcji przemysłowej krajów socjalistycznych Europy wschodniej w 1950 r. w porównaniu z okresem przedwojennym (100)

Kraj	Rok porównawczy	1950
ZSRR	1937=100	256
Bułgaria	1939=100	250
Czechosłowacja	1937=100	140
NRD	1936=100	109
Jugosławia	1939=100	170
Polska	1938=100	212
Rumunia	1938=100	138

Źródło: *World Economic Survey, 1955*, Ch. 3, ss. 90 - 91.

⁸ Według: „Monthly Bulletin of Statistics”, United Nations — różne zeszyty.

⁹ Tamże.

TABELA III

Wzrost światowego eksportu według grup krajów (w mln dol.)

	1938	%	1948	%	1958	%	1960	%	1965	%	1968	%	1970	%
Świat ogółem ^a	23 500	100	57 500	100	106 110	100	125 900	100	184 700	100	237 500	100	309 600	100
Rozwinięte kraje kapitalistyczne ^b	15 200	65	36 700	64	71 100	67	85 400	69	128 300	69	168 200	71	223 900	72
Kraje słabo rozwinięte ^c	6 340	27	17 630	31	24 700	23	27 300	21	36 400	20	44 100	18	54 700	18
Kraje socjalistyczne Europy wschodniej ^d	1 960	8	3 170	5	10 310	10	13 220	10	20 000	11	25 200	11	31 000	10

^a Dla lat 1938 i 1948 bez wewnętrznych obrotów wzajemnych Chin, Mongolii, KRL-D i Demokratycznej Republiki Wietnamu. Od 1958 bez eksportu tych krajów.^b USA, Kanada, rozwinięte kraje Europy zachodniej, Japonia, Australia, Nowa Zelandia i Południowa Afryka.^c Dla lat 1938 i 1948 łącznie z eksportem Chin, Mongolii, KRL-D i DRW. Od 1958 bez eksportu tych krajów.^d Albania, Bułgaria, Czechosłowacja, Niemiecka Republika Demokratyczna (z wyjątkiem lat 1938 i 1948), Węgry, Polska, Rumunia i Związek Radziecki.Źródło: *Statistical Yearbook 1966*, UN, ss. 390 - 392; „Monthly Bulletin of Statistics”, UN - różne zeszyty.

udziału w tej dziedzinie stosunków gospodarczych. Kształtuje się on jednak znacznie poniżej pozycji, zajmowanej przez nie w zakresie produkcji przemysłowej. Proces ten, na tle rozwoju światowych obrotów eksportowych, ilustruje tabela III.

W ciągu dwudziestu lat powojennych obroty eksportowe świata wzrosły 5,5 raza, w tym krajów rozwiniętych gospodarczo 6,1, a krajów słabo rozwiniętych 3-krotnie. W tym czasie obroty krajów socjalistycznych Europy wschodniej wzrosły 10-krotnie, dzięki czemu ich udział w światowych obrotach eksportowych podwoił się. Wzrósł także nieco (ok. 11%) udział krajów wysoko rozwiniętych w światowym eksporcie, natomiast krajów słabo rozwiniętych spadł do prawie 50% ich pozycji z 1948 r. Dynamika wzrostu obrotów zagranicznych państw socjalistycznych potwierdza więc tezę o ich rosnącej międzynarodowej komplementarności ekonomicznej, choć z drugiej strony trzeba zauważyć — wskazuje na to rozpiętość między udziałem tych krajów w światowej produkcji przemysłowej a udziałem w światowym eksporcie — że osiągnięty stan rzeczy nie jest w pełni zadowalający. Wydaje się, że główną tego przyczynę stanowi sam charakter rozwoju gospodarki państw socjalistycznych. Kraje te, jako kraje młode, znajdują się z reguły na etapie tworzenia wewnętrznego podziału pracy w zakresie produkcji przemysłowej w ramach swych gospodarstw narodowych, która dopiero ma stworzyć podstawę wyjściową dla kształtowania międzynarodowego podziału pracy. Stąd też osiągnięty stopień rozwoju przemysłowego nie znajduje automatycznie swego odbicia w intensywności powiązań międzynarodowych. Taka koncepcja zakłada także w okresie dojrzewania gospodarki do międzynarodowej współpracy ekonomicznej pewną dozę protekcyjizmu, mającego ją ochronić przed niepożądanymi skutkami niekontrolowanej konkurencji wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych, i podporządkowanie stosunków zagranicznych ogólnym planom rozwoju gospodarki narodowej. Ekonomiczny i polityczny nacisk na włączanie się w nurt międzynarodowej specjalizacji i międzynarodowego podziału pracy zaczyna z tych względów coraz bardziej wzrastać dopiero po osiągnięciu niezbędnego poziomu uprzemysłowienia. Przebieg tego procesu ilustruje kształtowanie się wielkości obrotów eksportowych na jednego mieszkańca w krajach socjalistycznych w porównaniu z krajami przemysłowymi Zachodu.

Z tabeli IV wysnuć można kilka istotnych wniosków:

1. Zestawione dane pokazują, że kraje wielkie — jak USA i ZSRR — dysponując rozległym obszarem gospodarczym, uzyskują stosunkowo niskie obroty eksportowe w przeliczeniu na jednego mieszkańca, podobnie jak to miało miejsce w przypadku wielkości kwot eksportowych. Z drugiej jednak strony, z powodu wysokiej liczby ludności, a przez

TABELA IV

Wartość eksportu na jednego mieszkańca w dolarach (1950 i 1958 r.)

	1950	1958
Świat	24	69
Kraje socjalistyczne Europy wschodniej	15	73
Bułgaria	15	193
Czechosłowacja	63	209
Jugosławia	10	63
NRD	22	221
Polska	26	89
Węgry	35	174
Rumunia	13	75
ZSRR	10	45
Kraje kapitalistyczne Europy zachodniej	66	275
EWG	60	349
Belgia — Luksemburg	185	819
Holandia	140	655
Francja	73	252
NRF	—	418
Włochy	26	193
EFTA	113	327
Austria	47	271
Szwecja	157	625
W. Brytania	121	268
Dania	156	542
Norwegia	119	507
Szwajcaria	192	646
Portugalia	22	77
USA	67	170

Źródło: *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1970*, GUS, s. 278 i 280.

to i wysokich ogólnych obrotów zagranicznych, odgrywają one w wymianie światowej dużą rolę.

2. Najwyższe obroty eksportowe na jednego mieszkańca osiągają kraje małe, ale wysoko rozwinięte. Fakt ten odzwierciedla wielką rolę, jaką w rozwoju gospodarczym i w utrzymaniu wysokiej wydajności ekonomicznej krajów małych odgrywa międzynarodowa specjalizacja i współpraca.

3. Wreszcie, uderzają zasadnicze różnice w wartości eksportu na głowę ludności w krajach Europy zachodniej i wschodniej. Są one nawet większe niż wynikałoby to z różnic w poziomie rozwoju gospodarczego. Równocześnie istnieją duże rozpiętości w ramach samego obozu socjalistycznego, widoczne szczególnie między poziomem takich krajów jak

NRD i Czechosłowacja z jednej strony, a poziomem Rumunii i Polski — z drugiej. Nie wchodząc tutaj w szczegółowszą analizę przyczyn tego stanu rzeczy trzeba stwierdzić, że nie jest to zjawisko pozytywne, choć obiektywnie stwarza możliwości szybkiej intensyfikacji w ramach zarówno systemu socjalistycznego, jak i w stosunkach z partnerami z zewnątrz.

Te słabsze punkty rozwoju gospodarczego krajów socjalistycznych, a przynajmniej niektórych z nich, nie zmieniają jego głównych, długofalowych konsekwencji. Sprowadzają się one do tego, że państwa socjalistyczne stają się coraz bardziej komplementarne do międzynarodowej współpracy gospodarczej, w której właściwie liczą się już tylko kraje rozwinięte przemysłowo. Z góry przy tym trzeba odrzucić — jako nie wytrzymującą krytyki ani od strony ekonomicznej, ani politycznej — jedną z teoretycznie możliwych alternatyw, mianowicie koncepcję autarkicznego rozwoju czy to w obrębie gospodarki narodowej, czy nawet w ramach całego systemu socjalistycznego. Koncepcja taka oznaczałaby rezygnację z szerzej pojętego międzynarodowego podziału pracy, ze specjalizacji produkcji, z szybszego tempa rozwoju gospodarczego i wzrostu stopy życiowej ludności. Nieobliczalne byłyby też skutki takiego rozwoju w krajach, dla których międzynarodowa współpraca gospodarcza stanowi jedyną szansę przełamania zacofania ekonomicznego. Otwarta natomiast pozostaje kwestia, w jakim kierunku i w jakich ramach politycznych taka współpraca winna się realizować, by zapewnić jej partnerom maksimum wzajemnych korzyści.

4. Zmiany w strukturze handlu zagranicznego między Wschodem a Zachodem

Związane z rozwojem ekonomicznym przeobrażenia w gospodarce narodowej poszczególnych krajów wywierają nacisk na odpowiednie zmiany także w strukturze ich handlu zagranicznego. Zgodnie z ogólną tendencją międzynarodowej wymiany handlowej idą one w kierunku spadku udziału produktów rolnych i surowców w obrotach światowych i wzrostu udziału artykułów przemysłowych. Przemiany te obrazuje tabela V.

Tabela V wyraźnie obrazuje tę tendencję handlu światowego, odpowiadającą jej strukturę przemysłową kapitalistycznych krajów rozwiniętych gospodarczo, szybkie przekształcanie się w tym kierunku struktury państw socjalistycznych, a także wielką różnicę dzielącą w tej dziedzinie kraje przemysłowe i gospodarczo słabo rozwinięte.

Z punktu widzenia handlu między Wschodem a Zachodem możemy

TABELA V

Struktura eksportu według grup towarowych i według grup krajów (w %)

Artykuły	Rok	Świat	EWG	EFTA	Ameryka Pn.	Kraje słabo rozw.	Kraje socjal. Europy	Polska
Rolno-spożywcze	1955	19,7	12,7	11,0	15,2	32,4	13,2	11,7 ^c
	1960	17,5	9,9 ^a	10,3	16,1	29,5	14,2 ^b	18,1
	1969	13,5	10,1	11,1	10,8	16,4	13,0	12,1
Surowce	1955	29,7	14,9	14,8	22,0	54,4	30,7	63,8 ^c
	1960	26,7	11,7	12,3	22,9	55,9	26,7	43,8
	1969	20,1	10,7 ^a	10,5	20,5	52,7	22,5 ^b	33,0
Przemysłowe	1955	50,6	72,4	74,2	62,8	13,2	56,1	24,5 ^c
	1960	55,8	78,4	77,4	61,0	14,6	59,7	38,1
	1969	66,4	79,2 ^a	78,4	68,7	20,9	64,5 ^b	54,9

^a = 1970; ^b = 1967; ^c = 1956 rok.Źródło: „Monthly Bulletin of Statistics”, UN — różne zeszyty; *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1970*, GUS s. 283; *Rocznik Statystyczny 1971*, GUS, ss. 721 - 722.

także ten proces uznać za odzwierciedlenie wzrastającej międzynarodowej komplementarności ekonomicznej krajów socjalistycznych. W jej praktycznej realizacji jednak, w stosunkach między Wschodem a Zachodem, daje się zauważyć pewne specyficzne zjawisko, które skłaniać musi do bardziej wnikliwej oceny rzeczywistych korzyści płynących z tej komplementarności. Można by je nazwać zjawiskiem „luki strukturalnej”, polegającej na tym, że zmiany struktury wymiany handlowej między Wschodem a Zachodem nie nadążają za wzrostem komplementarności ekonomicznej jej partnerów.

TABELA VI

Struktura eksportu krajów socjalistycznych w porównaniu ze strukturą eksportu krajów RWPG do EWG w 1969 roku (w %)

	Struktura eksportu krajów RWPG	Struktura eksportu krajów RWPG do EWG
Produkty rolno-spożywcze	13,0	25
Surowce	22,5	42
Wyroby przemysłowe	64,5	33

Źródło: „Monthly Bulletin of Statistics”, UN — różne zeszyty; *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1970*, s 283; „Aussenhandel für EWG” — różne zeszyty.

Jak wynika z tabeli VI, „luka strukturalna” wymiany między RWPG i EWG jest bardzo duża. Jeśli mierzyć ją wielkością udziału wyrobów przemysłowych we wzajemnej wymianie, to eksport państw socjalistycz-

nych do Europy zachodniej odchyła się mniej więcej o połowę od ogólnej struktury eksportowej tych krajów¹⁰.

Struktura handlu zagranicznego odzwierciedla nie tylko aktualny poziom gospodarczy danego kraju, ale wykazuje również jego kierunki rozwojowe i potrzeby ekonomiczne. Z tego punktu widzenia można przyjąć, że dla perspektyw stosunków gospodarczych między Wschodem a Zachodem zmniejszenie tej luki jest zadaniem priorytetowym, decydującym o możliwościach dalszej intensyfikacji stosunków ekonomicznych między obu grupami państw. Praktycznie biorąc, oznacza to rozszerzenie udziału wyrobów przemysłowych w eksporcie krajów socjalistycznych do rozwiniętych państw zachodnich, co znów zależy od zwiększenia w strukturze produkcji przemysłowej krajów socjalistycznych tych gałęzi względnie tych produktów, które najbardziej odpowiadają charakterowi popytu rynkowego państw zachodnich. Ten proces dopasowania się do potrzeb rynków rozwiniętych gospodarczo państw nie jest przy tym tyle problemem zmiany ilościowej struktury eksportu, ile przede wszystkim sprawą podniesienia jakości oferowanych wyrobów¹¹. A tego nie można osiągnąć bez modernizacji aparatu produkcyjnego i podniesienia go na poziom umożliwiający produkcję odpowiadającą potrzebom światowego rynku wyrobów przemysłowych. We współczesnych warunkach każdy proces postępu technicznego i modernizacji produkcji jest jednak tym skuteczniejszy i efektywniejszy ekonomicznie, im mocniej opiera się na międzynarodowej współpracy. W tej sytuacji też stosunki gospodarcze między Wschodem a Zachodem stają przed nowymi zadaniami i formami, znacznie odbiegającymi od tradycyjnych. Generalnie biorąc, winny one coraz bardziej nabierać charakteru współpracy technologicznej, wyzwalającej zasadnicze impulsy dla produkcji i handlu w przyszłości.

Dla krajów socjalistycznych oznacza to konieczność możliwie szybkiego dostosowania się do potrzeb rynkowych rozwiniętych krajów kapitalistycznych, dla tych drugich natomiast — znalezienie realistycznej drogi rozszerzania rynków zbytu dla własnej produkcji. Wzrost eksportu przemysłowego krajów socjalistycznych będzie bowiem umacniać ich pozycję dewizową, co zwiększy z kolei popyt na produkty krajów zachodnich. Taka współpraca gospodarcza, przechodząca ze sfery zwykłej

¹⁰ Por. L. Jankowiak, *Wpływ procesów integracyjnych w Europie zachodniej na handel zagraniczny Polski w latach 1958 - 1966*. W pracy zbiorowej: *Integracja ekonomiczna Europy zachodniej i jej aspekty polityczno-militarne*. Poznań 1969, ss. 83 - 84.

¹¹ Por. ocenę tych problemów z punktu widzenia aktualnej sytuacji gospodarczej EWG, zawartą w artykule H. Hellwig, *Osthandel lockt und droht*. „Europäische Gemeinschaft” nr 11/1970, Kommission der Europäischen Gemeinschaften, Brüssel, ss. 10 - 11.

wymiany handlowej na płaszczyznę współpracy technologicznej, kapitałowej, kredytowej, naukowej i organizacyjnej stwarza m. in. solidne podstawy i impulsy dla przyszłego rozwoju współpracy międzynarodowej. Dla krajów kapitalistycznych jest to z pewnością ważki czynnik stabilności koniunktury eksportowej, zwłaszcza w okresie, gdy — po fali powojennej liberalizacji handlu w świecie kapitalistycznym — daje się zaobserwować nawrót do protekcjonizmu handlowego, związanego z falami kryzysów walutowych.

Taki typ stosunków gospodarczych będzie oczywiście wymagał także nowych ram organizacyjnych i nowych instytucji gospodarczych. Ten nieodzowny element wszelkich międzynarodowych powiązań gospodarczych, jakim jest każdorazowo ich organizacja i instytucjonalizacja, wprowadza już całe zagadnienie na drugą niezmiernie ważną platformę czynników kształtujących rozwój stosunków gospodarczych między Wschodem a Zachodem, a mianowicie na płaszczyznę polityczną.

III. ROLA CZYNNIKÓW POLITYCZNYCH W KSZTAŁTOWANIU STOSUNKÓW GOSPODARCZYCH WSCHÓD-ZACHÓD

1. Formowanie politycznych systemów preferencyjnych

Rozwój gospodarczy — obojętnie czy realizuje się na płaszczyźnie gospodarki narodowej, czy międzynarodowej — zawsze przebiega w konkretnych ramach instytucjonalnych i politycznych, których rola stale wzrasta. Niezwykle dynamiczny postęp techniczny naszej doby, pogłębiający międzynarodowy podział pracy i rozciągający proces produkcyjny w czasie i przestrzeni, musi być bowiem stale wzbogacany nowymi formami planowania, organizacji czy koordynacji. Te warunki rozwojowe wciągają gospodarkę w sferę polityki i nadają życiu ekonomicznemu coraz silniejsze piętno polityczne¹². W sferze międzynarodowej taki charakter rozwoju stosunków gospodarczych zmusza do inicjowania i tworzenia ciągle nowych ram instytucjonalno-politycznych dla procesów ekonomicznych. Postulat ten łatwiej oczywiście realizować w przypadku krajów o tym samym ustroju społeczno-gospodarczym, a więc państw, które nie tylko wykazują wzajemną komplementarność ekonomiczną, ale również komplementarność ustrojową. Stąd też współcześnie coraz wyrazistsza jest tendencja do łączenia się we współpracy gospodarczej państw o tym samym systemie społeczno-gospodarczym,

¹² Por. Z. Kamecki, J. Söldaczuk, W. Sierpiński, *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne*. Warszawa 1971, s. 472 i n.

TABELA VII

Udział obrotów wewnętrznych w ogólnych obrotach eksportowych
Europejskie kraje socjalistyczne (RWPG) w mln dol.

	1950	1955	1960	1967	1968
Eksport razem	4 140	7 950	12 970	22 820	27 788
Wewnętrzny	2 535	4 750	8 080	13 740	17 434
%	61,0	60,0	62,0	60,0	63,0

Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG) w mln dol.

	1950	1955	1958	1960	1967	1970
Eksport razem	9 290	18 920	22 775	29 730	56 140	88 520
Wewnętrzny	3 080	6 020	6 864	10 210	24 510	43 500
%	33,0	35,6	29,6	34,4	44,6	49,0

Europejskie Zrzeszenie Wolnego Handlu (EFTA) w mln dol.

	1950	1955	1959	1967	1970
Eksport razem	9 620	13 750	18 099	28 650	43 265
Wewnętrzny	1 730	2 560	3 526	6 960	12 150
%	18,0	18,6	22,0	24,2	28,0

Źródło: *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1970*, ss. 288 - 289; „Monthly Bulletin of Statistics — różne zeszyty EFTA-Handel 1959 - 1966. Europäische Freihandelsassoziation.

co nadaje procesom międzynarodowej integracji ekonomicznej ramy instytucjonalno-organizacyjnych porozumień między państwami o identycznym ustroju. Ten czynnik komplementarności ustrojowej wywiera z reguły większy wpływ na skład członkowski różnych organizacji integracyjnych niż komplementarność ekonomiczna. Na kontynencie europejskim, gdzie procesy integracyjne znalazły najkorzystniejsze warunki rozwoju, państwa zachodnie skupiły się głównie w Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej i Europejskim Zrzeszeniu Wolnego Handlu, przy czym utrzymuje się stała tendencja do połączenia obu ugrupowań. Kraje socjalistyczne Europy wschodniej natomiast skoncentrowały swe poczynania integracyjne w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Naturalnym rezultatem działania takich ugrupowań integracyjnych, związanym ze wzrastającą koordynacją i organizacją stosunków gospodarczych, jest stwarzanie swobodnego systemu preferencji dla krajów członkowskich, którego efekt znajduje odbicie w dużym udziale obrotów wewnętrznych w ogólnej wymianie handlowej¹³. Zjawisko to ilustruje tabela VII.

Efekt preferencyjny, wyrażający się w wielkości udziału obrotów wewnętrznych organizacji integracyjnej w całokształcie jej wymiany

¹³ Por. L. Jankowiak, *Problemy handlu zagranicznego we współczesnej gospodarce światowej*. Poznań 1964, ss. 111-118.

handlowej, jest wypadkową działania tych czynników, które kształtują integracyjną komplementarność ekonomiczną i polityczną. Oba człony składowe tej wypadkowej działają z pewnością z nierówną siłą w różnych organizacjach integracyjnych, jak i w różnych okresach czasu.

Odnosnie do krajów RWPG, uderza niezwykle stabilność obrotów wewnętrznych, mimo że ekonomiczne i polityczne warunki współpracy międzynarodowej uległy w omawianym czasie daleko idącym przeobrażeniom. Przed wojną, kraje te, ze względu na poziom rozwoju, reprezentowały bardzo niską komplementarność ekonomiczną; istniała przy tym zasadnicza sprzeczność ustrojowa między głównym państwem tego obszaru, Związkiem Radzieckim, a pozostałymi krajami. Stąd też krótko przed wybuchem II wojny światowej zaledwie 10% wartości całego eksportu przypadało na wzajemną wymianę między krajami Europy wschodniej, natomiast aż 2/3 kierowało się do państw Europy zachodniej, spośród których Niemcy zajmowały miejsce czołowe. W latach powojennych sytuacja uległa niemal odwróceniu. Już w 1950 r. prawie 2/3 obrotów europejskich krajów socjalistycznych przypadało na obrót wewnętrzny, gdy na kapitalistyczne kraje Europy zachodniej niespełna 1/5 obrotów. Od strony ekonomicznej ta zmiana znajdowała o tyle swe uzasadnienie, że dzięki szybkiej industrializacji kraje socjalistyczne podnosiły z roku na rok stopień swej komplementarności ekonomicznej i stwarzały gospodarcze podstawy intensyfikacji wzajemnych obrotów. Oczywiście, proces ten podnosił również ich komplementarność ekonomiczną w stosunku do rozwiniętych państw Zachodu, stwarzając warunki do przekształcenia tradycyjnej struktury obrotów, opartej na podziale pracy między krajami przemysłowymi i surowcowo-rolniczymi, w kierunku wymiany typowej dla krajów przemysłowych.

Na preferowanie obrotów wewnętrznych państw socjalistycznych wpływały równocześnie silnie czynniki polityczne. Coraz większą rolę odgrywał w tej dziedzinie fakt, że kraje te stały się komplementarne ustrojowo, co przy systemie planowania gospodarczego, wynikającego ze społecznej własności środków produkcji, otwierało specjalnie szerokie możliwości pogłębiania międzynarodowego podziału pracy, specjalizacji i kooperacji produkcji oraz koordynacji wieloletnich planów gospodarczych.

2. Wpływ stosunków politycznych na wymianę gospodarczą między Wschodem a Zachodem

Istotną rolę w całokształcie omawianego tutaj rozwoju odegrał także fakt, że stosunki Wschód—Zachód przybrały po II wojnie światowej charakter relacji między różnymi systemami społeczno-gospodarczymi

i politycznymi, wciągając szczególnie silnie ekonomikę w bezpośrednią sferę szeroko pojętej polityki międzynarodowej. Wymiana gospodarcza jest jedną z podstawowych form kontaktów między różnymi państwami i z tych względów należy też do głównych narzędzi polityki zagranicznej każdego państwa. Również rządy państw kapitalistycznych, opierające swą działalność gospodarczą na prywatnej własności środków produkcji i systemie gospodarki rynkowej, skupiają główne kompetencje w zakresie nie tylko politycznych, ale i gospodarczych kontaktów z innymi państwami, tworzą ramy instytucjonalne oraz prawne dla międzynarodowych stosunków ekonomicznych. Te kompetencje państwa, rozszerzające rosnący interwencjonizm państwowy w życiu gospodarczym także na sferę stosunków międzynarodowych, wzrastają szczególnie intensywnie właśnie w okresie, gdy międzynarodowa współpraca gospodarcza wymaga coraz bardziej zorganizowanych form integracyjnych. Oczywiście, tak jak między państwami, tak i między ugrupowaniami państw mogą istnieć nie tylko stosunki przyjaznej współpracy, ale również stan konkurencji i walki politycznej oraz gospodarczej.

Niebezpieczeństwo takiego ukształtowania się stosunków polityczno-gospodarczych między Zachodem a Wschodem było szczególnie duże wtedy, gdy do przeciwieństw ideologiczno-ustrojowych dołączyła się przewaga Zachodu w zakresie poziomu rozwoju gospodarczego i wynikające z niej poczucie przewagi polityczno-militarnej. Przy ostrych sprzecznościach polityczno-ideologicznych idea wykorzystania tej rzeczywistej czy domniemanej przewagi jest zawsze żywa i znajduje swych gorących popleczników.

Taka właśnie atmosfera zapanowała w stosunkach gospodarczych między kapitalistycznymi państwami rozwiniętymi gospodarczo a socjalistycznymi krajami Europy wschodniej po II wojnie światowej. Zainicjowały ją w 1948 r. Stany Zjednoczone, wprowadzając ograniczenia w eksporcie do krajów socjalistycznych w zakresie towarów uznanych przez nie za mające charakter „zbrojeniowy i strategiczny”. Jako „strategiczne” określone zostały te towary, które „mogą przyczynić się bezpośrednio czy pośrednio do wzrostu przemysłowego, a przez to do zwiększenia potencjału wojennego”¹⁴. Celem tych restrykcji ekonomicznych było więc użycie wszystkich dostępnych środków, które umożliwiłyby zahamowanie tempa rozwoju gospodarczego krajów socjalistycznych, a tą drogą ich zdolności obronnej.

W ramy tej akcji politycznej szybko zostały wciągnięte także kraje Europy zachodniej. Dla konsekwentnej realizacji embarga został utwo-

¹⁴ *East-West Trade, Staff Papers Presented to the Commission on Foreign Economic Policy*. Washington, February 1954, s. 443.

rzony w 1950 r. specjalny komitet konsultacyjny i koordynacyjny 15 państw zachodnich, tzw. *COCOM* (*Conculation Group Co-ordination Committee*). Od stycznia 1952 r. polityka ta uzyskiwała pewną sankcję w postaci ustawy amerykańskiej, tzw. *Battle Act* (*Mutual Defence Assistance Control Act*), na mocy której prezydent USA mógł wstrzymać pomoc gospodarczą dla kraju, który nie przestrzega kontroli eksportu do państw socjalistycznych. W krajach Europy zachodniej, w których znaczenie handlu w gospodarce narodowej jest niewspółmiernie wyższe niż w USA, a szczególnie w tych krajach, które posiadały duże tradycje w handlu z krajami Europy wschodniej, prowadziło to z reguły do zarysowywania się rozbieżności między racjami ekonomicznymi i politycznymi, tworząc swoisty koszt ekonomiczny dla polityki embarga. Charakterystyczny i swoisty wyjątek w tym układzie stanowiły od początku Niemcy zachodnie, posiadające wprawdzie największe tradycje handlu z krajami wschodniej Europy, ale które ich restytucje pragnęły związać z przywróceniem dawnej politycznej płaszczyzny tej wymiany. Innymi słowy, przez politykę embarga pragnęły przywrócić taki układ stosunków politycznych, w których kraje Europy wschodniej spełniałyby na powrót funkcję zaplecza surowcowo-rolniczego w europejskim podziale pracy. Sukcesy NRF, na tej drodze byłyby równoznaczne z odzyskiwaniem przez Niemcy Zachodnie mocarstwowej i hegemonialnej pozycji ekonomicznej i politycznej w Europie.

Motywy i aspiracje polityczne skłaniały zachodnioniemieckie koła rządzące do gorliwego popierania polityki embarga. Postawę czołowej postaci życia politycznego NRF, K. Adenauera, wobec tego problemu dobrze scharakteryzował H. Brugmans, pisząc:

„Dr Adenauer zaprezentował bardzo szerokie — albo bardzo wąskie — spojrzenie na tę kwestię, gdy wygłosił jedno ze swych pożegnalnych przemówień. W jego opinii nawet pszenica jest ważna strategicznie, jeśli pomaga kształtować morale wroga w momencie, gdy jej brak mógłby doprowadzić do obniżenia, a może i złamania tego morale”¹⁵.

L. Erhard, następca K. Adenauera na stanowisku kanclerza NRF, swój stosunek do handlu z krajami Europy wschodniej tak określił w pracy pt. *Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt*:

„Im dłużej trwa proces załamania handlu między Wschodem a Zachodem, tym niebezpieczniejszy strukturalnie staje się rozwój, który dokonuje się w wyniku planowej gospodarki w ramach rynku radzieckiego. Rozwój wielkiego programu industrializacji, w oparciu o kombinaty przemysłu ciężkiego we wschodniej i południowo-wschodniej Europie, doprowadza do dublowania struktury przemysłowej w Europie zachodniej. Wiąże się to ze zmniejszeniem produk-

¹⁵ Wstęp do pracy: J. P. de Gora, *Trade Relations Between the Common Market and the Eastern Bloc*. Bruges 1964, s. 6.

cji surowców i produktów rolnych w Europie wschodniej i południowej dla Europy zachodniej, co będzie tym drastyczniejsze, im mniej stan napięcia między Wschodem a Zachodem pozwoli choćby na zatrzymanie tych tendencji”¹⁶.

Szczyt swego nasilenia, z punktu widzenia ilości pozycji eksportowych objętych embargo, polityka ta osiągnęła w 1953 r. Zaczęła ona jednak dość szybko opadać, mianowicie od początku 1954 r., kiedy to zarysowały się perspektywy zmiany zimnowojennego klimatu politycznego w kierunku pokojowego współistnienia. Ilość pozycji podlegających tak całkowitemu, jak i częściowemu ograniczeniu wywozu, została znacznie zredukowana. Następne lata, szczególnie 1958 r., przyniosły dalszą rewizję ograniczeń. Od tego też czasu handel krajów socjalistycznych z państwami zachodnimi, który w 1953 r. spadł do zaledwie 1/4 poziomu przedwojennego, zaczął powoli się ożywiać¹⁷.

Przyczyny tych zmian na płaszczyźnie stosunków handlowych między Wschodem a Zachodem tkwiły nie tylko w korzystniejszej atmosfery

¹⁶ L. Erhard, *Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt*. Düsseldorf 1953, s. 194. W innej książce L. Erhard precyzuje swe stanowisko następująco: „Można by zarzucić, że w zmienionej konstelacji politycznej udział Wschodu (w handlu zagranicznym NRF — przyp. Z. N.) mógłby być rozszerzony; jest to bez wątpienia słuszne, jednak niczego nie zmienia, gdyż nawet przy wyzyskaniu wszystkich realnych możliwości tylko ułamek naszych obrotów zagranicznych będzie można przerzucać w tym kierunku. Narody bloku wschodniego [...] wchodziłyby w rachubę niemieckiego eksportu głównie jako odbiorcy dóbr produkcyjnych i zbrojeniowych, które umacniałyby potencjał mocarstwowy obozu radzieckiego. A to nie odpowiadałoby celom niemieckiej polityki handlowej” (L. Erhard, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, Düsseldorf und Wien 1962, s. 260).

¹⁷ Wskaźnik wolumenu importu krajów RWPG z państw kapitalistycznych (1950 = 100)

Rok	Europa południowo-wschodnia	ZSRR	Razem
1938	313	217	287
1948	96	—	—
1950	100	100	100
1951	109	—	—
1952	90	—	—
1953	86	—	—
1954	111	—	—
1955	140	190	153
1956	147	260	177
1957	172	316	210
1958	187	376	238
1959	206	383	254

Źródło: L. Pryor, *The Communist Foreign Trade System*. London 1963, s. 167.

rze politycznej; ta w każdym razie była w dużym stopniu rezultatem konfrontacji dotychczasowych zamierzeń polityki embargo z jej efektami. W konsekwencji takiego bilansu racje ekonomiczne zaczęły brać górę nad innymi.

Przede wszystkim stawalo się coraz bardziej oczywiste, że amerykańska polityka embargo w najważniejszym punkcie nie osiągnęła swego celu, mianowicie nie doprowadziła do zmniejszenia siły ekonomicznej i militarnej Związku Radzieckiego. Przesłanki, na których polityka ta została oparta, nie wytrzymały próby konfrontacji z rzeczywistością. W latach nasilenia polityki embargo Związek Radziecki zniwelował przewagę USA, otwierając nowy etap w układzie sił między Wschodem a Zachodem. Odtąd polityka „z pozycji siły” straciła swe podstawy, a dalsze intensywne zbrojenia stały się kosztownym i bezcelowym anachronizmem. Konsekwentnie prowadzona przez ZSRR i inne kraje socjalistyczne pokojowa polityka koegzystencji spowodowała, że budowanie jedności bloku zachodniego na poczuciu zagrożenia ze strony obozu socjalistycznego nie mogło się ostać jako ogniwo łączące państwa Zachodu. Również nieskuteczna okazała się polityka embargo w sferze ekonomicznej. Wywarła ona skutek wręcz odwrotny od zamierzonego, przyczyniając się do dalszej konsolidacji wysiłków krajów socjalistycznych nad przyspieszeniem ich tempa wzrostu gospodarczego, choć zmuszało to je do inwestycji, które z punktu widzenia szeroko rozumianego międzynarodowego podziału pracy, można by zaklasyfikować jako nieracjonalne, a co w efekcie musiało znaleźć odbicie w tempie wzrostu stopy życiowej ludności tych krajów.

3. Proces normalizacji stosunków politycznych między Wschodem a Zachodem

Nieskuteczność polityki amerykańskiej musiała wywołać wątpliwości co do jej celowości, szczególnie w krajach, w których jej przestrzeganie wiązało się z ponoszeniem ofiar ekonomicznych, nie rekompensowanych jakimiś spodziewanymi zyskami politycznymi¹⁸. A tak faktycznie rzecz się miała ze wszystkimi państwami Europy zachodniej z wyjątkiem Niemieckiej Republiki Federalnej, której ówczesne kierownictwo z efek-

¹⁸ Znany amerykański ekonomista Delbert A. Snider formułuje swą opinię w tym zakresie następująco: „Choć zrozumiałe są cele polityki amerykańskiej, to jednak jest wątpliwe, czy polityka ta dobrze służy owym zamierzeniom. Wydaje się bowiem oczywiste, że embargo Stanów Zjednoczonych nie wywarło istotnego wpływu na zmniejszenie ekonomicznej i militarnej siły Związku Radzieckiego” (A. Snider, *Introduction to International Economy*. Homewood, Illinois 1963, s. 595).

tami tej polityki wiązało nadzieje na zjednoczenie Niemiec pod hegemonią NRF i rewindykację ziem wchodzących niegdyś w skład Rzeszy Niemieckiej.

Tam też, gdzie wątpliwości co do skuteczności — a nieraz i intencji — polityki amerykańskiej zderzały się z konkretnymi interesami ekonomicznymi, tam w polityce embarga zaczęły ujawniać się coraz głębsze rysy¹⁹. U podstaw niepowodzeń polityki embarga leżało — ogólnie biorąc — niedocenywanie rzeczywistej i potencjalnej siły ekonomicznej oraz politycznej krajów socjalistycznych, a zwłaszcza Związku Radzieckiego. W miarę upływu czasu polityka embarga zaczęła podlegać rewizji, narzucając zasadnicze pytanie, w jakim zakresie polityka ta ma w ogóle sens. Te doświadczenia Zachodu dobrze odzwierciedlają wypowiedzi ówczesnego sekretarza stanu USA Dean Ruska²⁰. Szanse stosowania em-

¹⁹ Jako pierwszy charakterystyczny przykład może tu posłużyć znana swego czasu sprawa dostaw do Związku Radzieckiego stalowych rur do ropociągów w końcu 1961 r. Koncerny amerykańskie zaniepokojone zostały szybkim wzrostem eksportu ropy naftowej ze Związku Radzieckiego na rynki zachodnie, widząc w tym zagrożenie dla swej monopolistycznej pozycji i monopolistycznych zysków. Wiele krajów — jak np. Włochy czy Japonia — pragnęło bowiem wyraźnie zmniejszyć tą drogą swą zależność od międzynarodowych koncernów (jak *Royal Dutch Shell, New Hersey Co, Aramco, Esso* itp.). Rząd amerykański postanowił, poprzez NATO i inne organizacje militarne, położyć kres temu zagrożeniu i włączyć tę sprawę w ramy polityki embargo. Od NRF, która była nie tylko odbiorcą ropy naftowej, ale równocześnie głównym dostawcą stalowych rur do ropociągów dla Związku Radzieckiego, domagało się, by wstrzymała te dostawy, traktując je jako „ważne strategicznie”. NRF podporządkowała się żądaniom amerykańskim. Natomiast Anglia, oceniając całą sprawę z punktu widzenia monopoli, zgłosiła gotowość przejęcia dostaw rur do ZSRR (por. „Die Andere Zeitung” z 12 IX 1961).

²⁰ „Naszą postawę wobec ograniczenia handlu ze Związkiem Radzieckim będzie określał jeden podstawowy fakt: Związek Radziecki posiada gospodarkę w wysokim stopniu samowystarczalną, z szeroką bazą przemysłową i wysoko rozwiniętą technologią. Jej najistotniejsze luki i braki występują w dziedzinie rolnictwa i gospodarki dóbr konsumpcyjnych. Autarkia ta jest szczególnie wyrazista w dziedzinie techniki zbrojeniowej i zbrojeniowego wyposażenia technicznego. Radziecki import ze wszystkich krajów przemysłowych Zachodu wynosi tylko 0,5% radzieckiego produktu społecznego. Od 1955 r. handel radziecki z wolnym światem wzrósł wyraźnie. Jednak w dalszym ciągu większa część handlu zagranicznego koncentruje się w innych komunistycznych krajach, a nie w obrębie Zachodu.

Mamy np. nieznaczące obroty handlowe produktami rolnymi (ze Związkiem Radzieckim — przyp. Z. N.). Nasza decyzja sprzedania Związkowi Radzieckiemu pszenicy oznacza rozszerzenie tej praktyki. Przyczyną, dla której ta transakcja wywoła takie zainteresowanie był jej zakres i jej niezwykłość. W normalnych warunkach Związek Radziecki jest eksporterem netto pszenicy. Jednak skumulowany efekt pięciu lat złych zbiorów zmusił ZSRR do importu pszenicy w dużym zakresie. Z punktu widzenia Związku Radzieckiego zakup ten był pożądany, ale nie niezbędny życiowo” (D. Rusk, *Eine bewegliche Ost-West Handelspolitik*. „Europa Archiv” nr 7/1964, ss. 224 - 225).

barga wobec Związku Radzieckiego ocenia on z perspektywy doświadczeń minionych lat, wychodząc z podstawowego dla takiej polityki punktu wyjścia, mianowicie, iż Związek Radziecki — i USA — należy ze względu na wielki obszar i szeroki rynek do tych nielicznych państw, które dysponując ogromnymi zasobami i różnorodnymi bogactwami naturalnymi, są w zasadzie samowystarczalne i niezależne od handlu zagranicznego. Wartość importu Związku Radzieckiego z rozwiniętych krajów kapitalistycznych oscyluje w granicach zaledwie 0,5% produktu społecznego. Wprawdzie w ostatnim dziesięcioleciu obroty handlowe ZSRR wyraźnie wzrosły, głównie jednak w wyniku rozszerzenia wymiany z krajami socjalistycznymi. Z punktu widzenia struktury, gospodarka ZSRR charakteryzuje się szeroko rozwiniętą bazą przemysłową, opartą na nowoczesnej technice. Ujawnia się to szczególnie w zakresie przemysłowego potencjału zbrojeniowego i techniki zbrojeniowej. Słabsze punkty radzieckiej struktury gospodarczej tkwią — według Dean Ruska — w sektorze rolnictwa i dóbr konsumpcyjnych. Co się tyczy rolnictwa, jest to kumulatywny efekt pięciu kolejnych lat słabych zbiorów, co skłoniło Związek Radziecki do importu pszenicy. Normalnie ZSRR jest eksporterem pszenicy. Nawet jednak w tych trudnych latach import pszenicy wynosił zaledwie 3,5% przeciętnych zbiorów zbóż w ZSRR. Z tych rozważań wyciąga Dean Rusk następujący wniosek:

„W okresach kryzysów (politycznych — przyp. Z.N.) powinniśmy być gotowi do skurczenia wymiany, a nawet do blokady handlowej w częściowej odpowiedzi na nacisk radziecki. Nałożenie na Związek Radziecki totalnego gospodarczego embarga, jako środka długofalowej polityki, byłoby bezużyteczne, nawet gdybyśmy byli wszyscy gotowi to uczynić. Albowiem wobec samowystarczalnego charakteru gospodarki radzieckiej nie miałaby taka polityka pod względem strategicznym sensu. Wywarłaby ona minimalny wpływ na Związek Radziecki, a z drugiej strony pozbawiłaby wiele niekomunistycznych krajów korzystnych szans handlowych”²¹.

Inna jest natomiast pozycja wyjściowa pozostałych państw socjalistycznych Europy wschodniej. Są to kraje niewielkie, a zatem w znacznie szerszym zakresie uzależnione w swym rozwoju od handlu zagranicznego. Szczególnie ważne zadania stały przed handlem zagranicznym w pierwszych latach powojennych, w okresie przebudowy struktury gospodarczej z rolniczej na przemysłową. Trzeba było wówczas dostarczyć wielkich ilości maszyn, urządzeń inwestycyjnych, półfabrykatów, surowców i paliw, a równocześnie chronić nieokrzepłą jeszcze gospodarkę przed konkurencją i wahaniami koniunkturalnymi na rynkach światowych, a także przed skutkami zimnowojennej blokady i próbami in-

²¹ Tamże, ss. 224 - 225.

gerencji z zewnątrz. W tym trudnym okresie ukształtowała się jednak ścisła współpraca ekonomiczna krajów socjalistycznych w ramach RWPG, oparta na kompleksowo rozwiniętej gospodarce Związku Radzieckiego. Odegrała ona i odgrywa nadal główną rolę w rozwoju gospodarczym i wymianie krajów socjalistycznych, czyniąc i ją odporną na polityczne niebezpieczeństwa zawarte w polityce embarga.

Proces przemian strukturalnych nie zakończył się jednak dla większości krajów socjalistycznych z chwilą przekształcenia ich struktury gospodarczej z rolniczej na przemysłową. Jak każdy kraj mały, nie mogą one rozwijać uniwersalnego profilu produkcyjnego bez strat w zakresie efektywności i rentowności produkcji, a także wydajności pracy. Opierając się na zbudowanej już bazie przemysłowej, muszą one wypracować specjalistyczny i uzupełniający się profil produkcyjny, pozwalający wykorzystać najnowszą technikę produkcji i ułatwić przejście do optymalnych serii produkcyjnych w ramach międzynarodowego podziału pracy. Od 1962 r. kraje socjalistyczne coraz intensywniej też pracują nad problemami specjalizacji i wzajemnej kooperacji produkcji. To przechodzenie do wyższych form międzynarodowego podziału pracy zostało związane z szeregiem reform gospodarczych w europejskich krajach socjalistycznych, które zmierzają do pełniejszego wyzyskania bodźców ekonomicznych i zasobów produkcyjnych poprzez zmianę metod planowania i kierowania gospodarką narodową. W handlu zagranicznym dominować zaczyna coraz wyraźniej zasada opłacalności dewizowej, prowadząca w konsekwencji do wyboru takiego rodzaju produkcji, który zapewnia najkorzystniejsze ceny eksportowe i importowe²².

Duże znaczenie dla dalszego rozwoju współpracy krajów RWPG miało utworzenie w 1963 r. nowej instytucji, mianowicie Międzynarodowego Banku Współpracy Gospodarczej, który stał się nie tylko centrum wielostronnych rozliczeń, ale i przewidywał działalność kredytową dla czasowego wyrównania sald.

Najpełniejszą formułę, wytyczającą drogi umacniania i rozszerzania ram rozwoju integracji socjalistycznej, zaprezentowało XXV posiedzenie RWPG w lipcu 1971 r. w Budapeszcie, którego końcowy dokument został zatytułowany: *Kompleksowy program dalszego pogłębiania i doskonalenia współpracy i rozwoju integracji socjalistycznej członków Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej*. Dokument ten składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy, o charakterze wprowadzenia, podkreśla wrażliwe znaczenie międzynarodowej współpracy dla osiągnięcia maksymalnych korzyści płynących z międzynarodowego podziału pracy. Rozdział II natomiast prezentuje już instrumenty gospodarcze, które mają

²² Por. O. Bogomołow, *Reformy gospodarcze a ekonomiczna współpraca krajów socjalistycznych*. „Woprosy Ekonomiki” nr 21/1966.

zapewnić realizację kompleksowego programu. Należy tu wymienić: wspólne konsultacje w zakresie podstawowych problemów polityki gospodarczej, współpracę i koordynację planowania ekonomicznego oraz wspólne planowanie rozwoju poszczególnych gałęzi gospodarczych i wytworów, następnie współpracę naukowo-techniczną, przy czym rezultaty badań mogą być tak bezpłatnie, jak i odpłatnie udostępnione innym członkom. Wiele miejsca zajęły sprawy współpracy w dziedzinie handlu zagranicznego i związane z nim problemy walutowe, zwłaszcza kwestie regulacji parytetów i konwersyjności walut, co także wiąże się z udoskonaleniem działania Międzynarodowego Banku Inwestycyjnego i Międzynarodowego Banku Współpracy Gospodarczej. W tym szerokim wachlarzu narzędzi integracyjnych eksponowane miejsce zajęły też międzynarodowe organizacje integracyjne, które winny stać się główną formą kooperacji gospodarczej krajów członkowskich. Rozdział III poświęcono w całości problemom współpracy gospodarczej w dziedzinie przemysłu, podając dokładne wytyczne współpracy w poszczególnych jego gałęziach. W końcowym rozdziale (IV) omówiono program udoskonalenia podstaw i ram prawnych współpracy krajów członkowskich oraz podkreślono konieczność powołania organu arbitrażowego w systemie prawnym RWPG.

W sumie, dokument ten ma dwa istotne aspekty. Po pierwsze, jest wyrazem narastającej obiektywnie potrzeby szybkiego pogłębiania procesów integracji krajów socjalistycznych, po drugie zaś — prezentuje, oparty na tych realnych potrzebach, wyczerpujący program realizacji socjalistycznej integracji w najbliższej perspektywie czasu. Pogłębiający się proces integracji krajów socjalistycznych stworzy też niewątpliwie nową platformę dla kształtowania się stosunków między Wschodem a Zachodem.

W rezultacie zarysowanego rozwoju zaczęły się również na płaszczyźnie politycznej kształtować warunki sprzyjające eliminowaniu postaw konfrontacji, polityki zimnej wojny i zastępowania ich postawami koegzystencji oraz współpracy. Nie można oczekiwać oczywiście, by realizowały się one żywiołowo i automatycznie. Wypracowanie tej nowej podstawy stosunków ogólnoeuropejskich wymaga także polityki organizacyjnej, zmierzającej do utworzenia ogólnoeuropejskich organizacji i instytucji politycznych, które nowy układ stosunków gospodarczych i politycznych usankcjonują i wdrożą w życie. Nie ulega wątpliwości, że europejska konferencja bezpieczeństwa i współpracy ma stworzyć fundament dla tego nowego kierunku rozwojowego.

Proces ten będzie wywierał wpływ także na charakter integracji Europy zachodniej. Oznacza on bowiem radykalne przesuwanie się priorytetów integracyjnych Europy zachodniej. Mocarstwowo-polityczna kon-

cepcja „zjednoczonej Europy zachodniej”, obliczonej na konfrontację z obozem socjalistycznym, musi coraz bardziej ustępować miejsca koncepcji zintegrowanego ekonomicznie obszaru Europy zachodniej, systematycznie zacieśniającej swą współpracę gospodarczą ze zintegrowanym obszarem Europy wschodniej²³.

IV. ZAKOŃCZENIE

Stosunki gospodarcze między Wschodem a Zachodem mają dwoisty charakter. Z jednej strony kształtują je ogólne procesy rozwoju ekonomicznego, z drugiej zaś — warunki polityczne, w jakich się stosunki te realizują. W międzynarodowych procesach rozwoju gospodarczego coraz bardziej utrwala się prawidłowość, określona tu pojęciem „międzynarodowej komplementarności ekonomicznej”, a która polega na tym, że im wyższy jest poziom rozwoju gospodarczego podmiotów stosunków międzynarodowych, tym odpowiedniejszymi są one partnerami współpracy ekonomicznej. Odnośnie do stosunków gospodarczych między Europą wschodnią a zachodnią oznacza to, że w rezultacie niezwykle dynamicznego rozwoju socjalistycznych krajów Europy wschodniej, międzynarodowa komplementarność ekonomiczna obu części Europy stale się podnosi. Ten proces stanowi też najbardziej obiektywną przesłankę, pozwalającą optymistycznie oceniać perspektywy stosunków gospodarczych Wschód—Zachód. Tego rodzaju układ ma jednak również i słabsze punkty, które zarazem stwarzają jakby naturalny program określający główne kierunki współpracy w przyszłości. Pierwszym takim punktem jest stosunkowo niski udział krajów socjalistycznych w międzynarodowych obrotach handlowych, nie odpowiadający potencjałowi ekonomicznemu tych krajów. Ten sam wniosek znajduje swe potwierdzenie w wielkości eksportu na jednego mieszkańca, który znacznie odbiega od krajów o podobnym poziomie rozwoju. Wynika z tego postulat likwidacji tej swoistej luki, możliwie szybkiego zwiększenia obrotów handlowych i włączania się w międzynarodową współpracę gospodarczą

²³ Jako przykład i wyraz odczuwania tej nowej konstelacji i świadomości konsekwencji z niej płynących można tu zaprezentować interesującą publikację opracowaną w *The Atlantic Institute* w Paryżu i przetłumaczoną w 1971 r. na język niemiecki: *Europas Zukunft zwischen Ost und West*. Schriftenreihe Europäische Wirtschaft, Baden-Baden (1971). W pracy tej szereg najlepszych znawców problematyki integracji (o różnej narodowości) przedstawia swe opinie na temat perspektyw stosunków między Wschodem a Zachodem. We wstępie do tej pracy dyrektor Instytutu Atlantyckiego w Paryżu C. Gasteyger stwierdza: „Priorytety polityki europejskiej zmieniły się; integracja nie stoi już na pierwszym miejscu. Europa między Wschodem a Zachodem, której ten tom jest poświęcony, znajduje się nie tyle w sytuacji kryzysu świadomości, którego też nie brak, ile niepewności co do jej przyszłości” (s. 9).

w stopniu uzasadnionym wielkością potencjału ekonomicznego.

Drugi słaby punkt wymiany handlowej krajów socjalistycznych z Zachodem, który zarazem wskazuje jakby drogę do realizacji wyżej sformułowanego postulatu związanego z ilościowym zwiększeniem wymiany, to sprawa struktury eksportu krajów socjalistycznych do państw zachodnich. Struktura eksportu poszczególnych krajów wykazuje tendencję do odzwierciedlania ich struktury produkcyjnej. Taki charakter ma też struktura eksportowa krajów socjalistycznych. Jednak struktura eksportu kierowanego do rozwiniętych państw kapitalistycznych jest bardziej zbliżona do struktury eksportowej krajów surowcowo-rolniczych i znacznie odbiega od struktury produkcyjnej krajów socjalistycznych. Zjawisko to poważnie ogranicza możliwości rozwoju stosunków gospodarczych²⁴. Przełamanie tej luki strukturalnej może nastąpić jedynie poprzez znaczne zwiększenie eksportu wyrobów przemysłowych. Wymaga to nie tylko wysiłków modernizacyjnych zmierzających do dopasowania podaży wyrobów do potrzeb rynku zachodniego, ale także pogłębiania technicznej współpracy międzynarodowej, przesuwania jej ze sfery wymiany gotowych produktów w sferę produkcyjną, w sferę określaną mianem „kooperacji gospodarczej”.

Takie unowocześnianie współpracy gospodarczej może odbyć się jednak w odpowiednich warunkach politycznych, które — szczególnie w przypadku stosunków między państwami o różnych ustrojach społeczno-gospodarczych — odgrywają istotną rolę. Brak między nimi bowiem komplementarności ustrojowej, która powoduje, iż kraje o tym samym ustroju społecznym mają zbliżone poglądy na cele rozwoju społecznego i podobne — jeśli nie identyczne — instytucje i organizacje społeczne, względnie łatwo mogą stworzyć niezbędne ramy instytucjonalne dla realizacji międzynarodowej współpracy gospodarczej. Przybierają one coraz częściej charakter międzynarodowych organizacji integracyjnych, preferujących współpracę między jej członkami. W odniesieniu do stosunków gospodarczych między krajami względnie ugrupowaniami integracyjnymi o różnych ustrojach gospodarczych wyłania się potrzeba tworzenia takich instytucji i organizacji gospodarczych, które prowadziłyby badania rynku, informację, ułatwiałby kontakty, a także ich planowanie, organizację, koordynację itp. Innymi słowy, istnieje potrzeba zbudowania instytucjonalno-politycznej infrastruktury, stwarzającej niezbędne ramy organizacyjne dla rozwoju współpracy gospodarczej.

Warunkiem rozwoju stosunków gospodarczych między Wschodem

²⁴ Por. R. Sannwald, *Der Handel mit den Staatshandelsländern*. „Europäische Gemeinschaft” nr 11/1970. Kommission der Europäischen Gemeinschaften, Brüssel, s. 11.

a Zachodem jest dobry klimat polityczny, co ujawnia się także na szerszej płaszczyźnie jako rezultat faktu, że międzypaństwowe kontakty ekonomiczne należą obecnie do podstawowych narzędzi polityki zagranicznej każdego kraju. Tymczasem nie tylko między państwami, ale i między ugrupowaniami państw mogą istnieć stosunki współpracy albo stan walki politycznej i gospodarczej. Taka sytuacja panowała też w stosunkach między Wschodem a Zachodem w latach pięćdziesiątych, zwanych „okresem zimnej wojny” — w sferze politycznej i „okresem polityki embarga” — w sferze gospodarczej. U jej źródeł tkwiło poczucie przewagi polityczno-militarnej Zachodu, które szybko uległo przeobrażeniom zgodnie ze swoistymi prawidłowościami rządzącymi tą sferą relacji międzynarodowych. Proces normalizacji stosunków Wschód—Zachód mógł też — praktycznie biorąc — rozpocząć się z chwilą ewidentnego wzrostu siły ekonomiczno-politycznej krajów socjalistycznych, który m. in. znalazł swój wyraz w załamaniu polityki zimnej wojny i embarga gospodarczego.

Rozważania teoretyczne i praktyczne doświadczenia płynące z dotychczasowego rozwoju stosunków gospodarczych między Wschodem a Zachodem umożliwiają ogólne sformułowanie głównych współzależności między kształtującymi je czynnikami ekonomicznymi i politycznymi. Generalnie mianowicie można przyjąć, że dobre stosunki ekonomiczne stanowią przesłankę dla kształtowania pozytywnych stosunków politycznych. Jednak w przypadku stosunków między Wschodem a Zachodem — przynajmniej w pierwszej fazie ich rozwoju tak ze względu na różnice ideologiczno-ustrojowe, jak i na wymogi instytucjonalno-organizacyjne współczesnych relacji międzynarodowych — wydaje się uzasadniona współzależność odwrotna. Warunkiem pozytywnych kontaktów gospodarczych jest tu mianowicie konieczność uprzedniego pomyślnego ułożenia stosunków politycznych. Bez zapewnienia sprzyjającego klimatu politycznego i niezbędnej infrastruktury organizacyjno-instytucjonalnej możliwości rozwoju stosunków gospodarczych między Wschodem a Zachodem będą zawsze miały ograniczony zakres i znacznie odbiegały od tych możliwości, jakie stwarza potencjał gospodarczy krajów partnerskich.